

Ж.Р. Утубаев^{1*} , Ә. Отар² , А. Ерсариев¹ ,
М.К. Суюндикова¹

^{1,3,4}Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.
²Самара мемлекеттік әлеуметтік-педагогикалық университеті, Ресей, Самара қ.
*e-mail: utubaev_z@mail.ru

БӘБИШ МОЛА ОАЗИСІНДЕГІ ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ

Мақалада Сырдарияның төменгі ағысы, Бәбіш мола оазисіндегі Егістік, Ақшұқыр кесенелер тобындағы № 1 және 2 кесенелерге жүргізілген қазба жұмысының нәтижелері баяндалады. Қазба жұмысы мен зерттеу барысында кесенелерден адам сүйектерімен қатар керамикалық және ағаш ыдыстар, еңбек құралдары, шаруашылық және әшекей бұйымдары мен қару-жарақ түрлері, жануар сүйектері табылды. Табылған барлық археологиялық материалдардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері өзге жерлеу орындарынан анықталған материалдармен салыстырылды. Антропологиялық материалдарды талдау барысында, негізінен, алыс-жақын шетелдік ғылымдарда жиі пайдаланылатын краниометриялық өлшемдерді алу, талдау процестері қолданылды. Жануар сүйектерінің коллекциясын зерттеуде археозоологиялық тәсілдерге сәйкес әрбір жануар түрінің қаңқа элементтері, элементтердің бөлшектену үдерістері сипатталып, талданды.

2019-2020 жылдары кесенелерге жүргізілген тұрақты қазба және зерттеу жұмыстары нысандардың біршама бөлігі қайта салынып, бірнеше рет жерлеуге пайдаланылғандығын көрсетеді. Сондай-ақ жерлеу рәсімдері ағаш табыттар мен зембілдерді қолдану арқылы жүргізілген. Қазба барысында алынған керамика, ағаш ыдыстар, қару-жарақ, шаруашылық және әшекей бұйымдар секілді құнды әрі бай археологиялық материалдар Бәбіш мола оазисі тұрғындарының жерлеу рәсімдері жайында жаңа бір дерек көзі болады.

Түйін сөздер: Шірік рабат мәдениеті, Бәбіш мола оазисі, кесене, антропология, археозоология, археологиялық материалдар.

Zh.R. Utubaev^{1*}, A. Otar², A. Ersariev¹, M.K. Suyundikova¹

^{1,2,4}A.H. Margulan Institute of Archaeology, Kazakhstan, Almaty

³Samara State Socio-Pedagogical University, Russia, Samara

*e-mail: utubaev_z@mail.ru

The results of studies of the buried complexes of the Babish mole oasis

The article describes the results of archaeological excavations of mausoleums No. 1 and 2 of the Akshukur and Egistik groups located in the lower reaches of the Syr Darya in the BabishMola oasis. During the excavations in the mausoleum, along with human remains, animal bones, ceramic and wooden dishes, tools, jewelry, weapons were found. All the discovered archaeological materials were compared with similar finds in other burials to identify similarities and identify differences. To analyze the anthropological material, the methods of craniometric measurements were used, which are widely used by researchers from near and far abroad. When studying the collection of animal bones, the archaeozoological approach was used as the main one, which allowed both to analyze and describe the elements of the skeleton of each animal, and the processes of fragmentation of these elements.

In 2019–2020, excavations of mausoleums carried out indicate that a significant part of the objects were reconstructed and repeatedly used for burial. Funeral rites were also performed on wooden coffins and stretchers. Valuable and rich archaeological materials, such as ceramics, wooden utensils, weapons, household and jewelry, obtained during the excavations, will become a new source of information about the funeral rites of the inhabitants of the Babish Mola oasis.

Key words: Chirikrabort culture, Babishmola oasis, mausoleum, anthropology, archeology, archaeological materials.

Ж.Р. Утубаев¹, А. Отар², А. Ерсариев¹, М.К. Суюндикова¹

¹Институт археологии им. Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы

²Самарский государственный социально-педагогический университет, Россия, г. Самара

*e-mail: utubaev_z@mail.ru

Результаты исследований погребеных комплексов оазиса Бабиш мола

В статье описаны результаты археологических раскопок мавзолеев № 1 и 2 группы Акшукур и Егистик, расположенных в низовьях Сырдарьи в Бабишмолинском оазисе. В ходе раскопок в мавзолее наряду с человеческими останками были обнаружены: кости животных, керамическая и деревянная посуда, орудия труда, ювелирные изделия, оружие. Все обнаруженные археологические материалы были сопоставлены с аналогичными находками в других погребениях для выявления сходства и определения различий. Для анализа антропологического материала были использованы методы краниометрических измерений, которые широко используются исследователями ближнего и дальнего зарубежья. При изучении коллекции костей животных в качестве основного использовался археозоологический подход, который позволил как проанализировать и описать элементы скелета каждого животного, так и процессы фрагментации этих элементов.

В 2019–2020 годах проведенные, раскопки мавзолеев, свидетельствуют о том, что значительная часть объектов была реконструирована и неоднократно использовалась для захоронения. Также похоронные обряды проводились на деревянных гробах и носилках. Ценные и богатые археологические материалы, такие как керамика, деревянная посуда, оружие, хозяйственные и ювелирные изделия, полученные в ходе раскопок, станут новым источником информации о погребальных обрядах жителей оазиса Бабиш мола.

Ключевые слова: Чирикратская культура, Бабишмолинский оазис, мавзолей, антропология, археозоология, археологические материалы.

Кіріспе

Б.д.д. I мыңжылдықтың екінші жартысы Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген халықтар мәдениетінің гүлдену кезеңі болып табылады. Бұл құбылысты суреттейтін ең көрнекті ескерткіштердің бірі Бәбіш мола қалашығы мен оның айналасындағы ескерткіштерді алуға болады. Бұл жерде ерте қалалық мәдениетке тән барлық белгілер тіркелген.

Бәбіш мола оазисі Жаңадария бойында орналасқан Бәбіш мола қалашығын мен Бәбіш мола 2 жерлеу ғимарат және арналарды жағалай орын тепкен елді мекендер жатады. Елді мекендер ендік бағытта 40 км-ді, ал, меридиан бойынша 15-20 км аралығын қамтиды. Бұл аймаққа Б.В. Андрианов 1957-1960 жылдары бір қатар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Елді мекендерде керамика және кварцит сынықтарымен жабылған үйінді немесе аласа келген төбелер түрінде кездесетін ғимарат қалдықтары сақталған. Бәбіш мола маңынан жалпы саны 150 елді мекеннің іздері анықталды, Б.В. Андриановтың пікірінше, олардың жүзге жуығы бір уақытта өмір сүрген болуы мүмкін (Андрианов, 1969: 193-199).

Оазис орталығы болған Бәбіш мола 1 қалашығы. Қаланың оңтүстік-шығыс бөлігі биік дуалдармен қоршалған. Қабырғаларын жау алмастай етіп мұнаралар тұрғызып, оларды оқ

ататын ойықтармен күшейткен. Қала орталығы солтүстігінде орналасқан, оның көлемі 100x100 м. Биіктігі 2 м болатын қабырғаларын жартылай дөңгелек мұнаралармен бекіткен. Қабырғалары мен мұнараларында бір немесе үшеуден оқ ататын тесіктер орналасқан. Қала орталығының оңтүстік-батыс кіре беріс қақпасында «донжон» деген атауға ие болған көлемі 30x30 м болатын қуатты бекініс бой көтерген. Оның қабырғалары 4-5 м биіктікте сақталған. Іші бірнеше бөлмеден тұрады. Бөлмеден-бөлмеге қатынайтын есіктерін арка қылып көмкерген. Басты кіретін қақпасы осы жерде болғандықтан жауды күтіп алатын мұнарасы және жауынгерлердің мекен жайы болған.

Ал, қала орталығында «үлкен үй» деп аталатын шаршы тектес, жалпы ауданы 44x44 м ғимарат орны сақталған. Қабырғаларының қазіргі биіктігі 1,5 м. Ғимаратты оқ ататын ойықтары бар, мұнаралы қабырғалармен қоршаған, бұл мұнаралар орталықтың бұрыштарымен кіре берістегі оңтүстік қабырғаның орта тұсын тұтастай қамтыған. Кіреп тұста ғимарат дәліз тәріздес екі бөлікке бөлінген.

Сырдарияның төменгі ағысына С.П. Толстов бастаған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының (ХАЭЭ) жүргізген археологиялық қазбалары осы аумақтағы маңызды ғылыми зерттеу жұмыстарның бірі саналады. 1947-

1949 жылдары оңтүстік-шығыс Арал өңірінің аумағында ХАЭЭ жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде б.д.д. I мыңжылдықтың ортасымен мерзімделетін қалашықтар, тұрақтар және қоныстардың едәуір бөлігі ашылып, зерттелді. 1954 жылдан бастап зерттеу жұмыстары ежелгі Сырдария арнасының оңтүстік-батыс және батыс бөлігінде, яғни, солтүстік Ақшадария және Жаңадария арналарының қосылған жерінде жүргізілді. 1955-1956 жылдары Жаңадария алқабындағы зерттеу жұмыстары жалғастырылды. 1957-1963 және 1971-72 жылдары Жаңадария, Іңкәрдария, Қуаңдария және ескі Қуаңдария бассейндерінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді (Толстов, 1962: 136-204; Вишневская, 1973; Вайнберг, Левина, 1993).

Жарты ғасырдан астам үзілістен кейін Жаңадария мен Іңкәрдарияның орта ағысында орналасқан ескерткіштерге қазба-зерттеу жұмыстары қайта жанданды. Зерттеу жұмыстарын Шірік рабат археологиялық экспедициясының (ШРАЭ) жетекшісі Ж. Құрманқұлов және Ж. Утубаев жүргізуде. Бұрын белгілі Шірік рабат, Бәбіш мола, Бұланды қалашықтарынан бөлек Шірік рабат археологиялық мәдениетімен мерзімделетін Іңкәр-қала, Қарабас, Сенгір-қала 2, Шірік 4, Жаңа-қала, Бәбіш мола 7 және т.б бірнеше жаңа археологиялық ескерткіштер ашылып, зерттеу жұмыстары жалғасын тауып келеді (Қурманқұлов, Утубаев, 2017: 191-211).

2019-2020 жылдары Шірік рабат археологиялық экспедициясы Бәбіш мола оазисінде орналасқан Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1,2 және Егістік кесенелеріне археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Материалдар мен әдістер

Бәбіш мола оазисіндегі Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1 және 2, Егістік кесенелеріне жүргізілген қазба барысында археологиялық қазба-зерттеудің барлық әдіс, тәсілдері қолданылды. Сондай-ақ нысандарды қорғау, сақтау, тұмшалау әдістері пайдаланылды. Қазба барысында алынған барлық археологиялық материалдар керамикалық және ағаш ыдыстар, қару-жарақ, шаруашылық және әшекей бұйымдар, еңбек құралдары деп топтастырылды. Олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері өзге жерлеу орындарынан анықталған материалдармен салыстырылып, талданды.

Антропологиялық материалдар бойынша 42 дана адам сүйегі зерттелді. Барлығының жыныстары анықталып, бас сүйектері бойынша 6 ер,

7 әйел, 1 жас бала екендігі анық болды. Сонымен қатар астыңғы жақ сүйектері бойынша 22 ер, 11 әйел, 7 бала сүйегі екендігі белгілі болды. Антропологиялық материалдарды зерттеуде ресей және шетел ғалымдары қолданылатын антропологиялық әдістер қолданылды. Сондай-ақ адам жасымен жынысын анықтауда бірнеше антропологиялық, сот-медициналық сараптамаларға негізделген әдебиеттер қолданылды.

Кесенелерге жүргізілген археологиялық қазба барысында 151 дана сүтқоректілер және 1 дана құс сүйегі табылды. Археозоологиялық коллекцияны зерттеу барысында: археозоологиялық тәсілдерге сәйкес әрбір жануар түрінің қаңқа элементтері, элементтердің бөлшектену үдерістері сипатталып, талданды. Сонымен қатар жануар бас сүйектеріне биометриялық өлшемдер жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Кесенелер сипаттамасы

Ақшұқыр кесенелер тобы Бәбіш мола қалашығынан батысқа қарай 16 км қашықтықта орналасқан. Жергілікті жерден 3 кесене тіркелді. Олардың барлығының пішіні – дөңгелек тәрізді, диаметрлері 12-25 м, биіктігі 1,2-5 м. Ескерткішке тұрақты қазба жұмыстары 2019 жылы басталған болатын. 2019-2020 жылдар аралығында екі кесене қазылды.

1-кесене диаметрі 12 метр болатын дөңгелек ғимарат, екі секторға бөлінген. Сақталған биіктігі 102 метр. Бұл ескерткіш сазды стилобатқа салынған. Кіреберіс батыс және шығыс қабырғаларда кездеседі. Қабырғаларының қалыңдығы 1,2-1,7 м, олар пахса блоктарынан және шикі кірпіштерден араластырылып салынған.

Кесенедің негізгі құрылыс материалы ретінде тік бұрышты кірпіш пайдаланылған. Оның өлшемі негізінен 40-45x30x10 см немесе одан үлкен болып келеді. Кірпіш өсімдік қоспасымен иленген саздан жасалған. Шикі кірпіштің бұл өлшемі шірік рабат мәдениетінің синхронды ескерткіштерінде кеңінен қолданылды. Қабырғалар ежелгі жер бетінің деңгейінен 40 см-ге көтерілген құмды платформаға салынған. Жерлеу құрылысы ежелгі уақытта қатты тоналған, бірақ солтүстік-батыс және оңтүстік-батыс секторларынан кейбір археологиялық артефактілер табылды. Бұл жерден бірнеше адам мүрдесінің нашар сақталған қалдықтары, сондай-ақ керамикалық ыдыс пен қола бұйымның фрагменті анықталды (сурет-2. 1).

1-сурет – Ақшұқыр кесенелер тобы

Кесененің батыс секторында көлденең және ұзыннан қойылған бірнеше тақтайшалардан тұратын ағаш зембілдің қалдықтары табылды. Тақтайшалардың ұзындығы 1 м, ені 5-8 см, қалыңдығы 3 см.

Ағаш зембілден керамикалық ыдыстың төменгі бөлігі; қолмен жасалған қыш құмыра, тікбұрышты керамикалық шырағдан, керамикалық ұршықтың басы, саз ядро, қайрақ тастар, темір пышақтың сынығы, ақ тас пен сердоликтен жасалған моншақтар табылды.

2-кесене бұл дөңгелек пішінде, диаметрі 17,5 м және биіктігі 2-3 м болатын құрылым. Ескерткіш сазды стилобатқа тұрғызылған. Кіреберіс солтүстік-батыс және оңтүстік қабырғада кездеседі. Олардың ені 1,60 м және 1,8 м. Кесене қабырғаларының қалыңдығы 1,2-1,7 м. Пахса блоктарынан және шикі кірпіштерден тұрғызылған.

Ғимарат Ш-Б қарай бағытталған қабырғамен екі бөлікке (бөлмеге) бөлінген. Бөлмелер арасындағы өту жолының ені 1,65 м құрайды. Оңтүстік бөлменің батыс бөлігін тазалау кезінде көлемі 4x1,5 см және биіктігі 20-60 см төртбұрышты, көлемі 42x28x8; 38x30x8; 45x30x10 см болатын шикі кірпіштен қаланғаны анықталды. Біздің ойымызша, бұл құрылыс үстіне ыдыс-аяқ қоюға арналған құрбандық шалу үстелі «алтарь» болған. Ол оңтүстік-батыс қабырғадан 1,7 м және ішкі қабырғадан 1,2 м

қашықтықта орналасқан. Құрбандық үстелінің бұрыштары СО-БШ бағытталған. Құрбандық шалу үстелінен оңтүстікке қарай адам сүйегінің қалдықтары кездесе, ал, бөлменің шығыс бөлігіндегі солтүстік-шығыс бұрышынан нашар сақталған кісі сүйегінің төменгі бөліктері сақталған. Сондай-ақ кісі сүйегінен төмен ұзындығы 80 см, ал ені – 20-25 см болатын былғарыдан дайындалған ыдыс табылды. Бұл мес сусын құюға арналған торсықтың қызметін атқарған болуы мүмкін. Кісі сүйектерімен қатар, бірге қойылған мүліктері (керамика, темірден жасалған қорамсақ ілмегі, пышақ, моншақтар, сүйектен істелген әшекей және т.б.) табылды (сурет-2. 2).

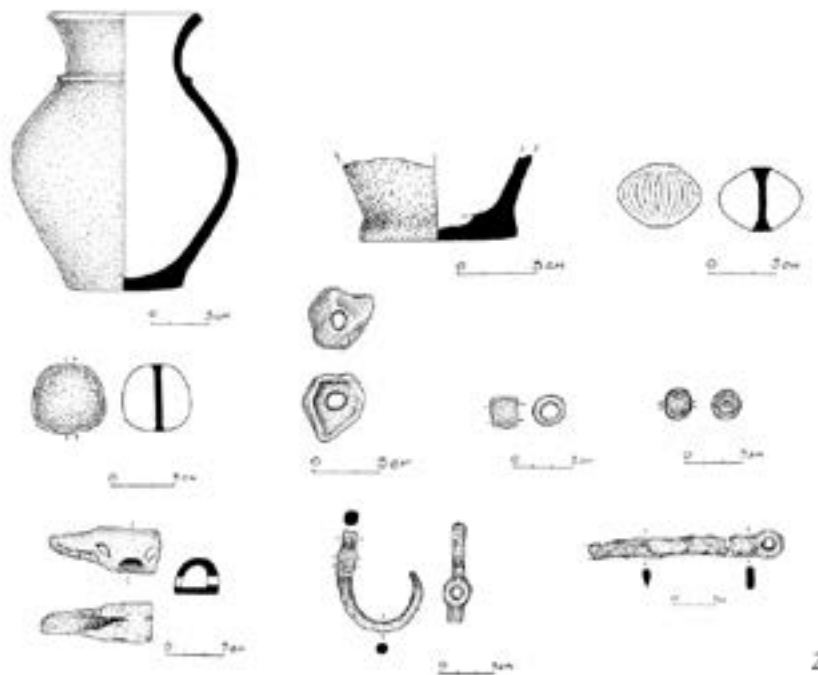
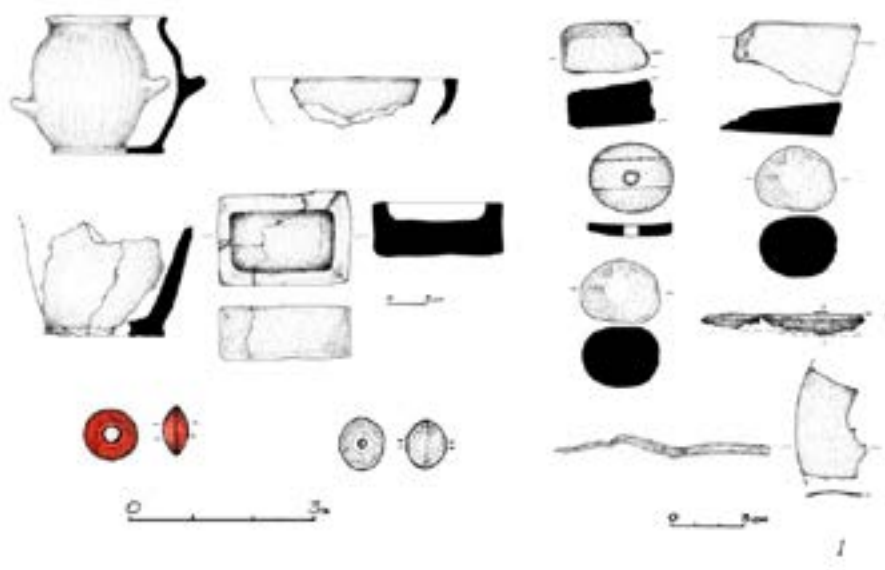
Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден табылған құмыраның биіктігі 14 см. Ернеу диаметрі 8 см болса, түбінің диаметрі 6 см. Бүйірі шар тәрізді дөңгелек келген құмыраның мойын тұсы тарылып, аузына қарай қайта кеңейе түскен. Ернеуі сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек. Сазға көп мөлшерде майдаланған гипс ұқыпты араластырылып, сапалы күйдірілген. Қанық қоңыр түсті ангобпен сырланған.

Көзе. Ақшұқыр кесенелер тобы, №1 кесенеден анықталды. Оның биіктігі 15 см, ернеу диаметрі 9 см болса, түп диаметрі 8 см. Түбінен аузына дейін кеңейе түскен. Ернеуі тік, сәл сыртқа қайырылған. Қимасында дөңгелек. Сазға шамот және тас қосылған. Ыдыс бөлігіндегі қызғылт

және қара түстің болуы сапасыз күйдірілгендігін көрсетеді. Көзенің сыртқы бөлігі аузынан түбіне дейін тігінен түсірілген сызықтармен безендірілген. Ұстауға арналған тұтқалары ыдыс бүйіріне жоғары және төмен етіп орнатылған. Ал, Егістік кесенесінен табылған көзенің көлемі үлкен. Сыртқа қайырылған ернеу диаметрі 14 см. Жоғарыда атап өткен көзе секілді бұл ыдыс та ашық отта сапасыз күйдірілген. Кесенелер-

ден табылған құмыралар мен көзе Баланды оазисіндегі жерлеу орындарындағы ыдыстарға ұқсайды (Утубаев, 2013: 30).

Былғарыдан жасалған ыдыс. Сонымен қатар, Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1 кесенеден былғарыдан дайындалған мес тәрізді ыдыс анықталды. Оның ұзындығы 80 см, ал ені – 20-25 см. Бұл ыдыс сусын құюға арналған торсықтың қызметін атқарған болуы мүмкін (?).

2-сурет – Ақшұқыр кесенелерінен табылған материалдар

Қару-жарақтар. Кесенелерден қорамсақ ілмегі мен пышақ секілді қару-жарақ түрлерінің табылуы жерлеу орындарының ерекшелігін көрсетеді.

Қорамсақ ілмегі. Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден тіркелді. Оның биіктігі 6 см, иіліп үшкір келген ұшының диаметрі 0,5 болса, жоғарғы бөлігіндегі ілуге арналған саңылау диаметрі 0,7 см. Қимасында дөңгелек болып келген.

Пышақ. Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден табылған пышақтың ұзындығы 14 см, ені 1,3 см. Дөңгелене түскен сабы бар, және сол сабында ілуге немесе бекітуге арналған кішкене тесігі бар. Ал, №1 кесенеден табылған пышақ фрагмент түрінде кездеседі. Оның ұзындығы 8 см, ені 1 см. Пышақ бір жүзді, қимасында үшбұрышты келген.

Әшекей-бұйымдар. Моншақтар. Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден тастан және теңіз бақалшағынан жасалған моншақтар табылды. Түсі қара, пішіні дөңгелек келген моншақтың диаметрі 3,5 см, жіп өткізуге арналған екі жақты саңылау диаметрі 0,6 см. Ақ моншақтың сырты жақсы тегістеліп, жылтыратылған және симметриялы тік сызықтармен безендірілген. Табиғи ақ түсті, сопақша келген биіктігі 2,7 см, ұзындығы 3,8 см, орта бөлігіндегі саңылау диаметрі 0,9 см. Ал, теңіз бақалшағынан жасалған әшекейдің пішіні дұрыс емес дөңгелек. Орта бөлігінде диаметрі 0,6 см болатын саңылауы бар.

Егістік кесенесіне – 2020 жылы зерттеу жұмыстары жүргізілді. Кесене Бәбіш мола қалашығынан оңтүстікке қарай 20 км қашықтықта орналасқан. Бұл кесененің пішіні дөңгелек, диаметрі – 12,5 м, биіктігі 14 м-ден жоғары. Құрылыстың ішкі кеңістігі төрт секторға бөлінген. Ішкі крест тәрізді қабырғаның ұзындығы 11,5 м, ал, қалыңдығы 1,55x1,65 м. Құрылыстың секторлары өзара дәліздермен жалғанған. Дәліздің ені солтүстік-батыстан оңтүстік-батысқа қарай 1,5 м, оңтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 1,4 м, оңтүстік-шығыстан солтүстік-шығысқа қарай 1,45 м-ді құрайды. Бөлменің еденінен қамыс қабаттары анықталды. Кісіні жерлеу еден үстінде ағаш зембілде қойылған. Жерлеу орынынан кісі сүйектерімен бірге керамикалық ыдыстар, шырағдан, қыш ұршықтың басы анықталды. Айна, ағаш ыдыстардың, темір пышақтың сынықтары, алтын алқа, сүйек және темір жапсырмалар, темір жебе ұшы, қайрақ тас, тас және шыныдан жасалған моншақтар табылды. Сонымен қатар, тоқыма мата мен өсімдік талшықтарынан тоқылған арқан бөліктері де кездесті.

Кесенелерге жүргізілген қазба-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталған археологиялық материалдарды керамика, ағаш ыдыстар, қару-жарақ, шаруашылық және әшекей бұйымдар деп топтастырып қарастырамыз.

2-1-сурет – Егістік кесенесі. Қазбаға дейінгі көрнісі

3-сурет – Егістік кесенесі. Қазбадан кейінгі көрнісі

Керамика. Құмыра.

Егістік кесенесінен табылған құмыралар шарық көмегімен жасалып, сапалы күйдірілген (сурет-4). Түбінен бүйіріне қарай кеңейе түсіп, мойын бөлігінде тарыла түскен. Ернеулері сыртқа қайрылып, қимасында дөңгелек келген. Ернеу диаметрі 10-12 см болса, түбінің диаметрі 7-13 см аралығында ауытқиды. Сазға көп мөлшерде гипс, шамот араластырылған. Түсі қызғылт және ашық қоңыр. Ыдыстардың сыртқы бетіне қанық қоңыр және қызыл түсті ангоб жағылған. Сонымен қатар, жерлеу орнынан түп бөлігінде екі қиғаш сызық «//» тәрізді белгісі бар құмыра анықталды. Белгі ыдыс күйдірілуге дейін қатты заттың көмегімен батырып сызу арқылы түсірілген. Зерттеуші ғалымдар керамикалардағы екі немесе одан да көп біріккен түрдегі белгілер, сол бұйымның көлемі және оның пайдалану мақсаты жайында құнды мағлұмат беретіндігін айтады (Утубаев, Суюндикова, 2021:10-20).

Кесе. Егістік кесенесінен бұл топтағы ыдыстардың төрт данасы табылды (сурет-4). Оның екеуі шарықта жасалса, екеуі жапсырма әдісімен дайындалған. Өлшемдері: биіктігі 4-5 см, ернеу диаметрлері 6-9 см болса, түп диаметрлері 4-7 см. Барлығының пішіндері ұқсас, жарты шар тәрізді. Түстері қызғылт, қоңыр және сұр. Шарықта әзірленген ыдыстар ұқыпты жасалып, сапалы күйдірілген болса, жапсырма

әдісімен дайындалған ыдыстар керсінше. Кеселер ғұрыптық мақсаттарға пайдаланылған болуы мүмкін (?). Олардың ішкі бетінен май құю, өртеу, түтету іздерін анық байқауға болады. Сондай-ақ биіктігі 2 см, ернеу диаметрі 4 см, түбінің диаметрі 3,5 см болатын өте шағын ыдыс ерекше көзге түседі. Ол жапсырма әдісімен жасалған, түсі қызғылт. Оның ішкі бетінде күйе іздері жақсы сақталған.

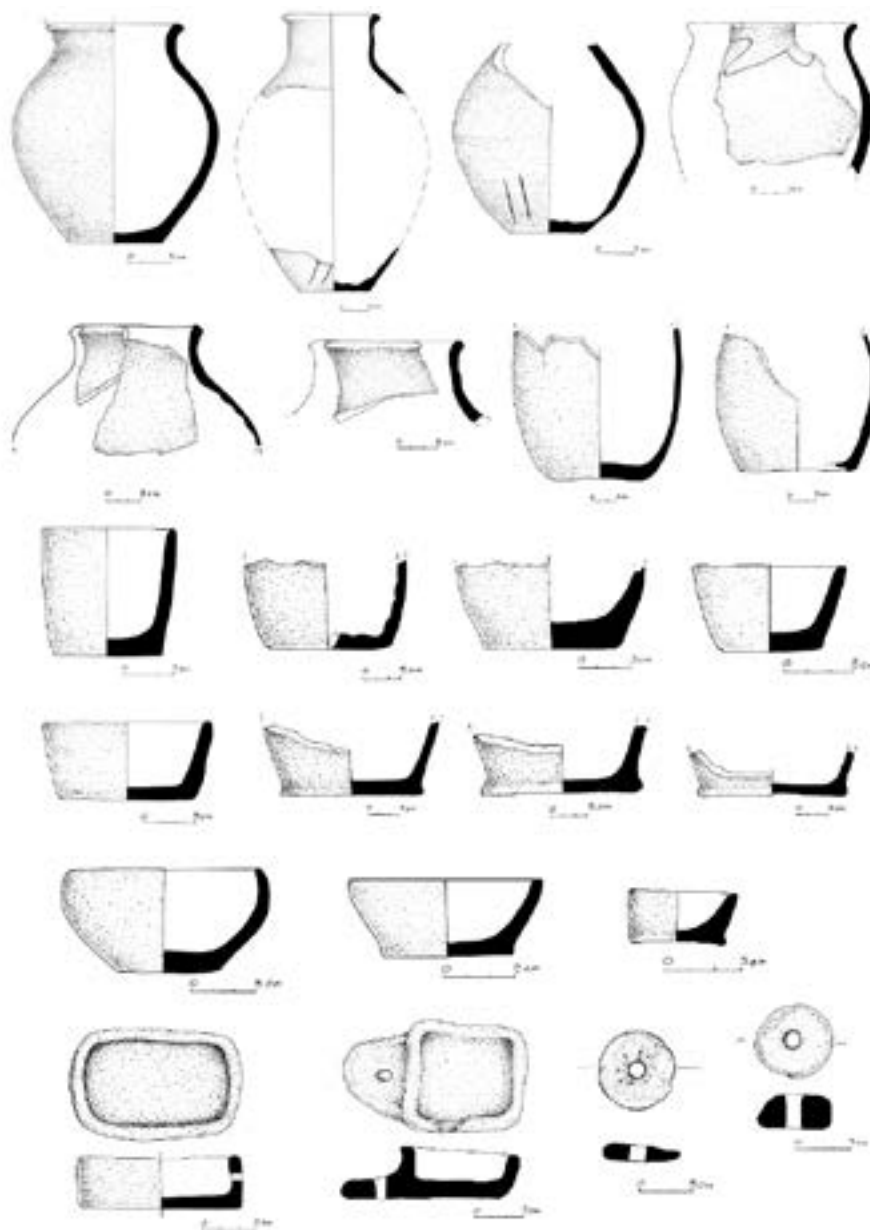
Шырағдан. Жерлеу орындарына тиесілі негізгі ғұрыптық бұйымның Егістік кесенесінен екі түрі анықталды (сурет-4).

1) Пішіні шаршы тәрізді. Биіктігі 3 см, ұзындығы 11 см, ені 7 см, табақша тереңдігі 1,5 см. Түсі қанық қоңыр. Сазға майдаланған тас және органикалық қоспалар қосылған. Бүйірінде түп бөлігімен жалғасқан, ұстауға арналған сопақша келген тұтқасы бар. Оның орта тұсы 0,5 см етіп ойылған.

2) Сопақша пішіндес шырағданның биіктігі 2,5 см, ұзындығы 9,5 см, ені 6 см, табақша тереңдігі 1,5 см. Түсі қара, бір бүйірінде диаметрі 0,5 см болатын саңылауы бар. Ақшұқыр кеселер тобы, №1 кесенесіндегі шырағданның пішіні тіктөртбұрышты. Оның биіктігі 3,5 см, ұзындығы 10 см, ені 6,5 см. Сазға көп мөлшерде гипс, шамот және органика араластырылған. Түсі сұр және қызғылт, сапасыз күйдірілген. Ернеу жиегі тегіс әрі жалпақ болып келсе, түбі жайпақ. Шырағдандар жапсырма әдісімен

жасалған. Табақшаларында өртенген, күйген іздер жақсы сақталған. Көлемі мен пішіні осыған ұқсас шырағандар 2017 жылы қазба жұмыстары жүргізілген Шірік 4 жерлеу кешені №1 обадан табылған болатын (Құрманқұлов,

Утубаев және т.б. 2020: 275-277). Итина мен Яблонский шырағандар көшпелілердің жерлеу рәсімдеріндегі белгілі бір дәстүрлерде қолданылған ғұрыптық бұйым болуы мүмкін деген пікір айтады (Итина, Яблонский, 1997: 96-103).

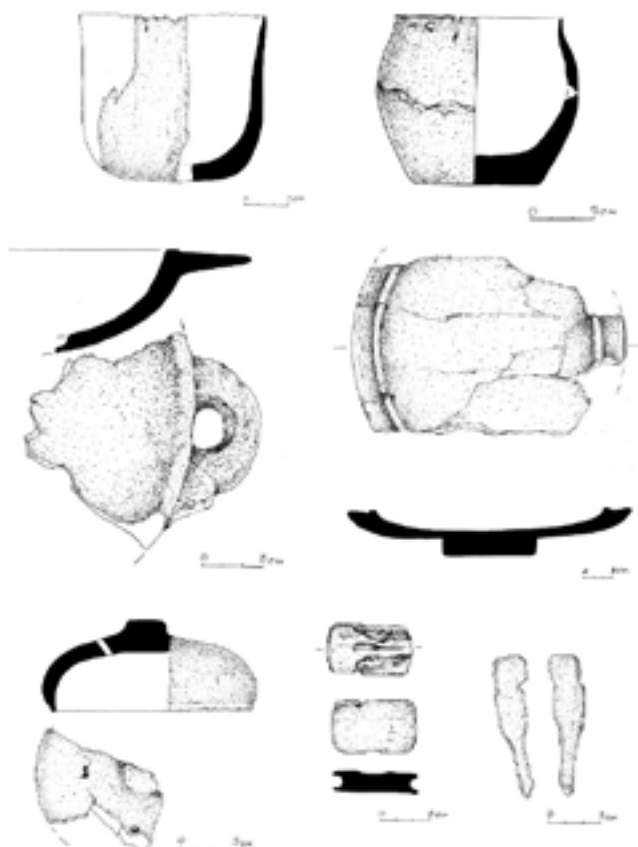
4-сурет – Егістік кесенесінен табылған қыш ыдыстар.

Ағаш ыдыстар. Егістік кесенесінен ағаш ыдыстардың тостаған, астау және қақпақ түрлері табылды (сурет-5). *Тостаған.* Бұл топтағы шағын әрі шұңғыл тостағандар түбінен бүйіріне қарай кеңейе түскен. Ернеулері сәл сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек. Биіктігі 11 см, ернеу

диаметрлері 8-12 см болса, түбінің диаметрі 6 см. *Қақпақ.* Пішіні жарты шар тәрізді қақпақтың диаметрі 12 см, биіктігі 5 см. Қақпақтың орта тұсында диаметрі 2 см болатын, дөңес келген, ұстауға арналған тұтқасы сақталған. Тұтқаның сол жақ бөлігіне диаметрі 0,5 см болатын екі

жақты саңылау түсірілген. Қақпақ диаметрінің тостаған диаметрімен сәйкес келуі, бұл пиксида ыдысы болуы мүмкін (?) екендігін білдіреді. *Астаудың* екі түрі бар: 1) Пішіні сопақша, түбі жайпақ. Тік келген ернеуден төмен бүйірінде жалпақ құлағы бар. Оның орта бөлігі ұстауға

ыңғайлы етіп ойылған. Өлшемі: ұзындығы 11 см, тереңдігі 3,5 см. 2) Ернеуі тегіс әрі жалпақ келген астаудың диаметрі 14,5 см. Ернеу жиегінің беткі қабаты көлденең сызықтармен сызылып, безендірілген. Астаудың түбінде диаметрі 10 см болатын тұғыры бар (Суюндикова, 2021: 32-33).

5-сурет – Егістік кесенесінен табылған ағаш ыдыстар

Шаруашылық бұйымдар. Қайрақ тас. Жерлеу орындарынан шаруашылық мақсаттарда қолданылатын қайрақ тастар мен ұршық басы анықталды. Егістік кесенесінен табылған екі дана сопақша пішіндес қайрақ тастардың ұзындықтары 7,5-19,5 см, ені 4-4,5 см, қалыңдығы 2 см. Табиғи кара және сұр түсті болып келеді. Ал, Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1 кесенеден табылған қайрақ тастың бірі үшбұрыш пішінді, түсі ақшыл сары. Оның ұзындығы 6,5 см болса, ені 2,5 см. Екінші қайрақ тастың түсі кара, төртбұрыш пішіндес, ұзындығы 3 см, ені 1,5 см. Қайрақ тастардың барлық беттерімен жұмыс жасалғандығын көреміз.

Ұршық басы. Аталмыш жерлеу орындарынан қыштан жасалған екі дана ұршық басы табылды.

Диаметрлері 3,5-4,5 см, қалыңдықтары 0,5-1 см, орта бөлігіндегі екі жақты саңылау диаметрі 0,5-0,8 см. Түстері қызғылт және қанық қоңыр. Егістік кесенесінен табылған ұршық басының орта бөлігіндегі саңылау маңына қатты заттың көмегімен нүктелер түсірілген. Осы нүктелер арасы түзу сызықтармен бөлінген. Салынған өрнек бір қарағанда сәуле шашқан күн бейнесі тәрізді.

Еңбек құралы. Ірі кара малдың қабырға сүйегінен жасалған. Оның ұзындығы 10,2 см, ені 1,5 см. Бұйымның екі беті мұқият өңделіп, жылтыратылған. Бір ұшы шетіне қарай кеңейе түссе, ал, екінші ұшы цилиндр тәріздес пішінде кішкене шығыңғы келген, оның ортасына бұрғылау арқылы саңылау салынған. Осы бөлігі

белгілі бір заттарды бұрау, ашу, айналдыру мақсатында пайдаланғандығы көрінеді.

Қару-жарақтар. Кесенеден жебе ұшы, пышақ және арқан секілді қару-жарақ түрлерінің табылуы жерлеу орындарының ерекшелігін көрсетеді.

Жебе ұшы. Табылған екі дана жебе ұшы Егістік кесенесіне тиесілі. Жебе ұштары үш қанатты, қанаттары тік әрі өткір болғандығын аңғаруға болады. Ұзындықтары 3,3-3,5 см, ені 0,7-0,8 см. С. А. Трудновская Шірік рабат қалашығынан табылған үш қанатты және шегелі жебе ұштарды б.д.д. IV–III ғғ. мерзімдесе (Трудновская, 1963: 210), қарудың бұл түріне жан-жақты зерттеп, талдау жүргізген ғалым Б.А. Литвинский оларды б.д.д. III–II ғасырларға жатқызады (Литвинский, 2001: 92-97).

Пышақ. Егістік кесенесінен табылған пышақ фрагмент түрінде кездеседі. Оның ұзындығы 4,5 см, ені 0,8 см. Пышақ бір жүзді, қимасында үшбұрышты келген.

Арқан. Егістік кесенесіне жүргізілген археологиялық қазба-зерттеу барысында қару-жарақтың бір түріне жататын арқанның бірнеше бөліктері табылды. Белгілі бір өсімдіктерден ширатылып есу арқылы жасалған арқанның жуандығы 1,5 см. Зерттеуші ғалым А.М. Хазанов «Очерки военного дела сарматов» атты еңбегінде арқандардың сармат жерлеу орындарында қарудың бір түрі ретінде жиі кездесетіндігін айтады. Бұл қару түрін жауынгерлермен қатар әйелдерде жауларына лақтыру, оларды аттан құлатып, байлауға қолданған дейді. Сонымен қатар Еуразия даласындағы көшпенділер арқанды қарудан өзге шаруашылықтың басқа да түрлеріне көмекші құрал, зат ретінде пайдаланды деп тұжырымдайды (Хазанов, 1971: 5-51).

Әшекей-бұйымдар. Моншақтар. Жерлеу орынынан пішіндері дөңгелек, сопақша, цилиндр және төртбұрыш тәрізді моншақтардың бірнеше түрі анықталды. Олар ақық, шыны, гагат, феруза және табиғи тастардан сапалы әрі ұқыпты дайындалған. Түстері ақ, ашық көк, қара, сұр, қоңыр, қызғылт және алтын жалатылған моншақтарда бар. Үлкен дөңгелек моншақтардың диаметрлері 0,8-1 см аралығында болса, кішкентай моншақтардың диаметрлері 0,5-0,6 см аралығында ауытқиды, цилиндр тәрізді сопақша моншақтардың ұзындығы 1,2 см. Шыны моншақтар ішіндегі көп тараған түрлерінің бірі майда моншақтар (бисер). Олардың таралу аймағы б.д.д. I мыңжылдық пен б.д. I мыңжылдығында Орта Азиядан Қырымға дейінгі аралықты қамтыған. Орта Азиядағы

ежелгі Хорезмнің Жанбасқала (б.д.д. III ғ. – б.д. II ғ.), Аязқала (б.д. I–II ғ.ғ.), Топрақ-қала (б.д. III ғ.), Қырымдағы Керчи ауданындағы (б.д. I–II ғғ. Глинище) ескерткіштеріне жүргізілген қазба-зерттеу барысында пішіндері мен материалдары ұқсас моншақтар көптеп табылған (Курманкулов, Торежанова, 2014: 210-217). Жоғарыда келтірілген моншақтардан бөлек Егістік кесенесінен алтыннан жасалған, ортасы қуыс екі дана моншақ табылды. Олардың өлшемдері: ұзындығы 1,9 см, ені 1 см, жіп өткізуге арналған кішкене саңылау диаметрі 0,3 см. Моншақтардың бүйірлері төрт бүршікті гүл секілді, екі бөлігі дәнекерлеу арқылы жасалған.

Аталған бұйымдар арасынан ерекше назар аудартқан *белдік қапсырмасының* екі данасы тіркелді. Қапсырмалар ірі қара малдың жілік сүйегінен жасалған. Пішіндері тіктөртбұрыш тәрізді, сыртқы (алдыңғы) беті мұқият өңделген және жылтыратылып, ұқыпты дайындалған. 1) Ұзындығы 9,5 см, ені 4 см болса, белдікті бекіту үшін бұрыштарына диаметрі 0,4 см болатын ойықтар бұрғылану арқылы түсірілген. Қапсырма ортасы бірдей қашықтықта бір-бірімен тік сызықтар және нүктелі қос шеңберлер секілді өрнектермен безендірілген. Бұйымның сол жақ бөлігінде ұзындығы 2 см болатын сопақша келген саңылау бар. Оның үстіңгі жағында пішіні сопақша тәріздес, ұзындығы 1,8 см болатын ілмек тілше орналасқан. 2) Өңделген беті өсімдік тектес өрнектермен безендірілген. Қапсырманың екі шетінде симметриялы саңылау бар. Төменгі бөлігіне түсірілген пішіні сопақша келген саңылаудың ұзындығы – 1,4 см. Ал жоғарғы бөлігіндегі саңылау тілше бекіту қызметін атқарған болуы мүмкін (?). Оның диаметрі 0,5 см.

Ат-әбзел бөлішегі. Ұсақ малдың қабырға сүйегінен жасалған. Екі жақ беті өңделіп, жылтыратылған. Төртбұрыш пішінді бұйымның ұзындығы 3,6 см болса, ені 2,3 см. Жоғарғы және төменгі бөлігінде бекітуге арналған диаметрлі 0,8 см болатын саңылаулар бар. Қатты заттың көмегімен түсірілген, бағыттары белгісіз сызықтармен өрнектелген.

Біз сабы. Ұсақ малдың жілік сүйегінен жасалған саптың ұзындығы 5,8 см, ені 1,2 см. Жоғарғы бөлігінде диаметрі 0,4 см болатын бекітуге немесе ілуге арналған саңылауы бар. Біз сабы симметриялы емес анық байқалатын үш шығыңқы білікшемен безендірілген.

Бұйым. Балықтың мойын омыртқасын өңдеу арқылы жасалған бұйым белгілі бір ғұрыптық

мақсаттарға пайдаланылуы мүмкін (?). Оның диаметрі 2,6 см болса, қалыңдығы 1 см.

Белдік ұшы. Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден табылған ұсақ малдың мүйізінен дайындалған белдік ұшы ерекше назар аудартады. Өлшемі: ұзындығы 5,7 см, ені 0,6-1,6 см аралығында ауытқиды. Бір жиегі сүйірлене келсе, жалпақ бөлігінде бір-біріне симметриялы орналасқан сопақша пішіндегі саңылаулар бар. Көзі, құлағы, тісі суреттелген зооморфты бейнеден қасқырдың басын байқауға болады. Жалпы, ежелгі көшпенділердің дүниетанымында жыртқыш бейнесі ерекше рөл атқарған. Зерттеушілер «қасқыр тотемдік жануар, ол әскери жасақтың немесе тайпа көсемінің нышаны» деп тұжырымдайды. Үндіеуропа халықтарында қасқырдың символдық мәні ер адамдар (қасқыр-адамдар) деп түсіндіріледі (Дарменов, 2018: 49-51). Сонымен қатар, ғалым Ә.Х. Марғұланнның пікірінше, қазақ даласында сүйектен және мүйізден бұйымдар жасау қола дәуірінде басталып, сақ кезеңінде жоғары деңгейде дамыды (Марғұлан, 1979: 319).

Егістік кесенесінен темірден жасалған *белдік тоғасының* екі данасы табылды. 1) Пішіні төртбұрышты белдіктің ұзындығы 9,6 см, ені 6,2 см. Оның орталық бөлігінде бір-біріне симметриялы орналасқан, өлшемдері 2,6×1,1 см болатын екі саңылау бар. Белдіктің соңында ұшы сәл иілген конус тәрізді шығыңқы түйін бар.

2) дөңгелек пішінді тоғаның диаметрі 4,5 см, тілше ұзындығы 2,1 см. Бұйымдардың сақталуы нашар, қатты дат басқан.

Түйме. Әшекей бұйымдардың бір түріне жататын түймелердің Егістік кесенесінен үш данасы анықталды. Пішіні дөңгелек табиғи ақ және қара түсті түймелердің диаметрі 2-2,7, қалыңдығы 0,7 см. Сұр түсті түйменің пішіні сопақша. Оның ұзындығы 4,1 см, ені 2,6 см. Барлық түймелер табиғи тастан ұқыпты, өңделіп жасалған.

Сақина. Диаметрі 1,7 см, қалыңдығы 0,4 см. Жұқа қаңылтырдан екі жиегі ішке сәл қайрылып жасалған.

Жапсырма. Егістік кесенесінен алтыннан жасалған жапсырмалардың бірнеше бөліктері табылды. Барлығы жұқа алтыннан қалыптау арқылы жасалған. Олардың биіктігі 2,5 см, ені 2,3 см. Сақталған бөліктерінен өсімдік, қошқар мүйіз бейнелерін көруге болады. Жапсырма шеттерінде киімге тігуге немесе ілуге арналған майда саңылаулары бар.

Салтынақ. Әшекей өзара бірнеше сыммен айналып оралған және қосымша жіңішке алтын

жіппен байланысқан екі сақинадан тұрады. Ортасында сары түсті моншағы бар. Салпыншақтың ұзындығы 4,5 см, екі ұшындағы сақина диаметрі 0,8 см.

Салтынақты сырға. Екі бөліктен тұрады. Жоғарғы бөлігі дөңгелек сымнан сақина тәріздес етіліп жасалған. Ал төменгі бөлігі амфораға ұқсас цилиндр пішіндес үлкенді-кішілі бөлшектерді дәнекерлеу арқылы дайындалған. Төрт жағындағы бұратылған жіңішке сымдардың ұштарына майда моншақтар бекітілген. Сырғаның биіктігі 4,9 см. Пішіні мен жасалу технологиясы жағынан сырғамызға жақын ұқсастықты Украина аумағындағы б.д.д IV-III ғғ. мерзімделетін Пастыр қалашығынан анықталған сырғалардан көреміз (Рябцева, 1999: 347-348). Алтыннан жасалған әшекей бұйымдар Егістік кесенесінен тіркелді.

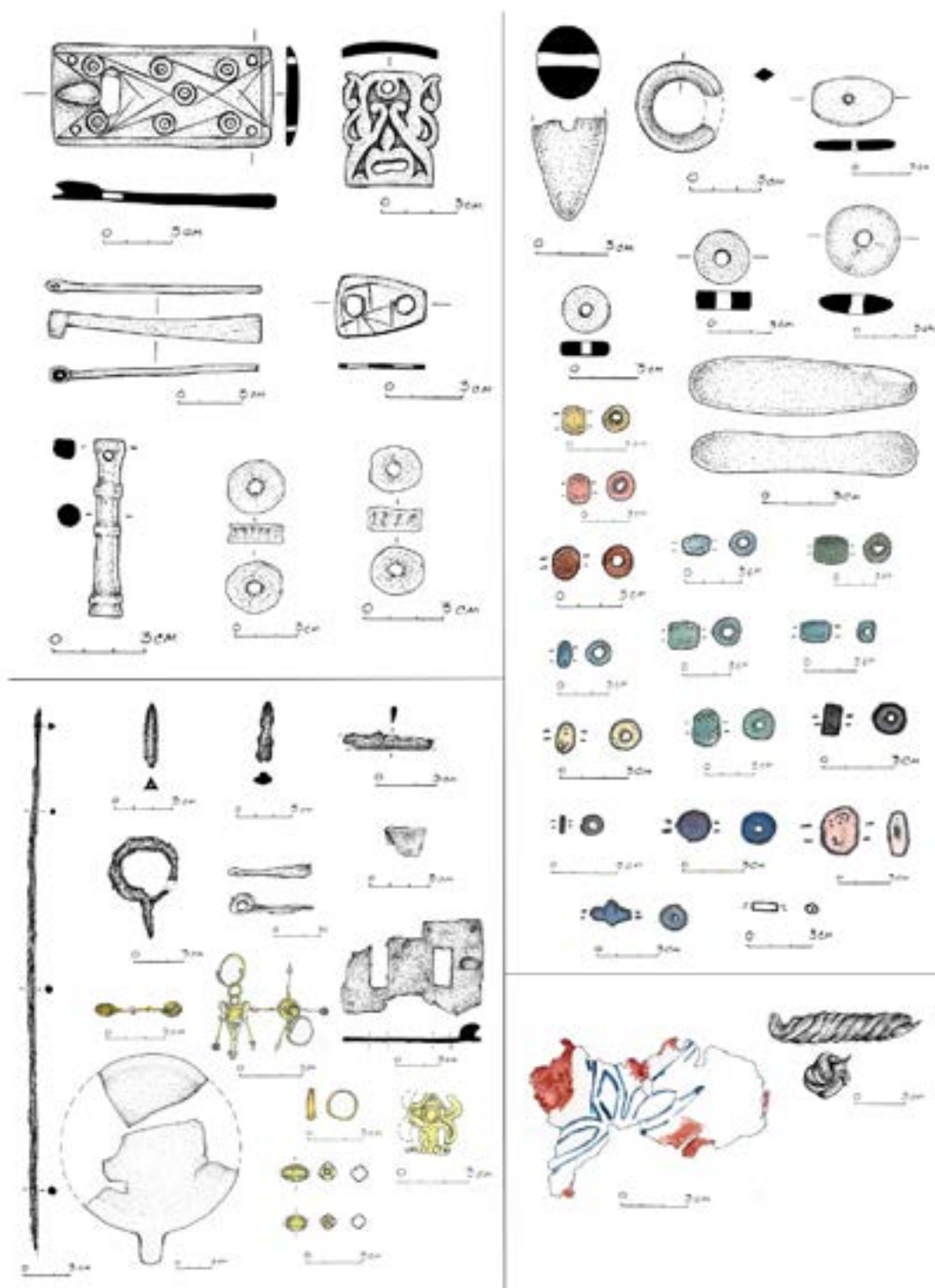
Айна. Қоладан жасалған, пішіні дөңгелек, қысқа сабы бар айнаның биіктігі 18 см, диаметрі 15,5 см, қалыңдығы 0,5 см. Көптеген зерттеушілер жерлеу орындарынан табылатын айналар тікелей әйелдерге тиесілі деп есептейді. Орта Азия елдерінде айна атрибуттарын әйел, жер құдайларымен және молшылықтың белгісімен байланыстырады. Ал, тәжік халықтарының мәдени, әдеп-ғұрыптарын зерттеуші ғалым Х.Ю. Мухитдинов айна жаман күштерден қорғаушы, қорғаныс зат қызметтерін атқарған деп тұжырымдайды. Мысалы жас баланың жастығының астына ақ матадан тігілген қалташаға айна, пышақ және екі дана ащы бұрыш салып қою бүлдіршінді шошынудан қорғайды деп сенген. Сонымен қатар ауыз әдебиетерде айна батырларды жаман күштерден қорғаушы және айна түскен жерде бұлақ, көл, ағын су көздері пайда болады деп санаған (Литвинский, 1978: 111-112).

Антропологиялық талдау

Антропологиялық зерттеу нысаны ретінде Арал маңынан табылған палеоантропологиялық материалдар ғылыми қауымдастық үшін өте маңызды, өзінің өзектілігін жоғалтпаған тақырыптарды бірі болып табылады. Өз кезегінде аталған аймақтан табылған адам сүйектерін зерттеу ісіне елеулі үлесін қосып, алғашқы антропологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізуде Т.А. Трофимованың еңбегі зор. Ол осы аймақта орналасқан бірнеше ескерткіштерден табылған антропологиялық материалдардың краниологиясын зерттеп, ғылыми айналымға енгізгізді. 1960 және 1965 жылдар аралығындағы Тагискен және Уйгарак қорымдарында (б.з.д.

VII–V ғғ.) жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған 14 ер және 7 әйел адамның бас сүйектерін зерттеді. Сонымен қатар, б.з.д. IV–II ғғ. жататын Шірік-Рабат, Бәбіш-мола, Баланды аймағынан 10 ер және 5

әйел адамның сүйектері зерттелген (Гинзбург, Трофимова, 1972). Кейінен Л.Т. Яблонскийдің еңбектерінде де Арал маңының археологиясы мен палеоантропологиялық зерттеулері көрініс табады (Яблонский, 1996).

6-сурет – Егістік кесенесінен табылған материалдар

2020 жылы Егістік кесенесі аумағында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде жалпы саны 42-ден тұратын антропологиялық материалдар табылды. Барлығының жаныстық анықтамалары алынды. Бас сүйектері бойынша: 6 ер, 7 әйел және 1 балдырған жасындағы бала. Астынғы жақ сүйектері бойынша: 22 ер, 11 әйел, 7 бала (1 сәби, 2 бала, 3 балдырған жасындағы, 1 жасөспірім). Сондай-ақ, индивид 41 және 42-нің сүйектері қатты зақымданғанына байланысты олардың жынысын анықтау қиын.

Зерттеу әдісі. Материалдармен жұмыс жасау барысында негізінен ресейлік және шетелдік ғылымда жиі қолданылатын антропологиялық әдістер пайдаланылды. Краниометриялық өлшемдерін алу және оларды талдау процестері А. Алексеев және Дебец (Алексеев, Дебец, 1964) ұсынған әдіс бойынша жүзеге асты. Сонымен қатар, адам сүйектерінің жасын және жынысын анықтау (кесте 1,2) кезінде бірнеше антропологиялық және соттық-медициналық сараптамаға негізделген әдебиеттер қарастырылып, қолданылды (Герасимов, 1955).

1-кесте - Бас сүйектері бойынша жастық-жыныстық анықтама

Атауы	Жынысы	Жасы
Егістік-2020, Инд. 1	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 2	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 3	<i>Ер</i>	35-45
Егістік-2020, Инд. 4	<i>Ер</i>	35-45
Егістік-2020, Инд. 5	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Инд. 6	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 7	<i>Әйел</i>	40-50 (?)
Егістік-2020, Инд. 8	<i>Әйел</i>	20-30
Егістік-2020, Инд. 9	<i>Әйел</i>	35-45
Егістік-2020, Инд. 10	<i>Әйел</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 11	<i>Әйел</i>	55 жоғары
Егістік-2020, Инд. 12	<i>Әйел</i>	35-45
Егістік-2020, Инд. 13	<i>Әйел</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 14		8-9

Демография тұрғысынан қарағанда ескерткіш аумағында барлық жастағы адамдар жерленген. Іріктемнің 52% ересек ер адамдар (22 адам), 26% ересек әйел адамдар (11 адам), 14% балалар (6 адам), 3% жасөспірім (1 адам) және 5% жынысы анықталмады (2 адам). Орташа өмір сүру ұзақтығы: жалпы алғанда – 37,7 жас; ересектер үшін – 43,9 жас; ерлер үшін – 44 жас; әйелдер үшін – 43,1 жас. Бұл

көрсеткіш бойынша, ерлер мен әйелдердің өмір сүру ұзақтығы шамамен бір-біріне жақын екенін көруге болады.

2-кесте - Астынғы жақ сүйектері бойынша жастық-жыныстық анықтама

Атауы	Жынысы	Жасы
Егістік-2020, Астынғы жақ 1	<i>Ер</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 2	<i>Ер</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 3	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 4	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Астынғы жақ 5	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Астынғы жақ 6	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 7	<i>Ер</i>	30-40
Егістік-2020, Астынғы жақ 8	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 9	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Астынғы жақ 10	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 11	<i>Ер</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 12	<i>Әйел</i>	30-40
Егістік-2020, Астынғы жақ 13	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Астынғы жақ 14	<i>Әйел</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 15	<i>Ер (?)</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 16	<i>Әйел</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 17	<i>Ер (?)</i>	20-30
Егістік-2020, Астынғы жақ 18	<i>Әйел (?)</i>	55 жоғары
Егістік-2020, Астынғы жақ 19	<i>Әйел (?)</i>	20-30
Егістік-2020, Астынғы жақ 20	<i>Әйел (?)</i>	20-30
Егістік-2020, Астынғы жақ 21	<i>Ер</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 22	<i>Әйел (?)</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 23	<i>Әйел</i>	55 жоғары
Егістік-2020, Астынғы жақ 24		12-15
Егістік-2020, Астынғы жақ 25	<i>Ер (?)</i>	15-20
Егістік-2020, Астынғы жақ 26	<i>Ер</i>	40-50 (?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 27	<i>Ер (?)</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 28	<i>Әйел (?)</i>	45-55 (?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 29	<i>Әйел</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 30		8-9
Егістік-2020, Астынғы жақ 31	<i>Ер</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 32		4-5
Егістік-2020, Астынғы жақ 33		2-3
Егістік-2020, Астынғы жақ 34		7
Егістік-2020, Астынғы жақ 35		4-5
Егістік-2020, Астынғы жақ 36	<i>Ер (?)</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 37	<i>Ер (?)</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 38	<i>Әйел (?)</i>	20-30 (?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 39	<i>Ер (?)</i>	(?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 40		7-8
Егістік-2020, Астынғы жақ 41	<i>(?)</i>	30-40 (?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 42	<i>(?)</i>	55 жоғары

Деформация. Тоғыз индивидтың желке тұсы деформацияға ұшыраған. Оның желке тұсының деформациялануы бала кезінде артқы жағында ұзақ жатуы нәтижесінде пайда болу мүмкін. Баланың басы бір жағынан бос қалып, екінші бір жағынан өз салмағының күшімен деформацияланады. Морфологиялық айырмашылықтары-маңдай құрылымында ешқандай өзгерістер жоқ, ал желке жағы асимметрияға ұшыраған. Сондай-ақ ми қорабының жалпы ұзындығы қысқарған (Жиров, 1940: 81-88).

Остеома. Осы серияның бас сүйектерінде остеомалардың бірнеше жағдайлары байқалды. Жалпы алғанда, жақсы сақталған 13 ересек адамның бас сүйегінің 38% қатерсіз ісік (остеома) табылып отыр. Антрополог ғалымдардың пікірінше бұл белгі әкеден балаға генетикалық тұрғыдан беріліп отырады (Бужилова, 2002). Ежелгі халық әдетте бір-бірімен тығыз байланыс жасайтын қауымдастық болғандықтан, осы ескерткіш аумағында жерленген адамдар бір-біріне жақын туысқан болуы мүмкін деген болжам жасауға болады.

Археозоологиялық талдау

Жерлеу орындарынан алынған 151 сүт қоректілер 1 құс сүйектеріне зерттеу-талдау жұмыстары жүргізілді.

Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1 кесенеден табылған археозоологиялық материалдардан ірі қара мал (жылқы), ұсақ мал және түйе сүйектері табыса, жабайы аң сүйектері анықталмады.

Егістік кесенесінен үй жануарының екі түрі ғана кездеседі. Сонымен қатар жабайы аң және құс сүйектері анықталды. Жылқының қабырға және ұсақ малдардың жауырын сүйектері көптеп табылды. Үй жануарларының ішінде жабайы аң сүйектерінің кездесуі әзірге белгісіз қалып отыр. Жерлеу орындарындағы жануар сүйектерінің саны жағынан бірінші орында жылқы, екінші орында қой сүйектерінің пайызы басым. Кесенелерден жануар сүйектерінің кездесуін зерттеушілер сол кезеңдегі жерлеу рәсімдерімен байланыстырады (Утубаев, Шагирбаев, 2021:195-205).

Қорытынды

Бәбіш мола оазисіндегі кесенелерді зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне қарап кесенелердің

негізгі бөлігін құрайтын ең ерте кезеңдегі құрылыстарға, айналма дәлізі бар құрылыстарды жатқызуға болады деп санауға мүмкіндік береді. Стилибатқа салынған кесенелердің орталық бөлігі төрт камераға бөлінген. Кесенелердің ішкі жоспары да бірте-бірте өзінің «крест тәрізді» пішінін жоғалтып, тек екі бөлікке бөлінген ерекшелігі ғана сақталған. Қабырғалар мен едендегі сыланған жолақтарға қарағанда, бұл кесенелердің көпшілігінің тұрақты жабыны болмаған. Шірікратат мәдениетіне тән үлкен кесенелер, сөзсіз атақты адамдары жерлеуге арналған және өздерінің көлеміне қарамастан, кесенелердің негізгі бөлігіне тән құрылыс ерекшеліктерін сақтаған. Сонымен, Ақшұқыр және Егістік дөңгелек жерлеу ғимараттарында крест тәрізді ішкі жоспары, айналма дәліздері, іргесі сақталған. Қабырғалардың ішкі көлденең қимасы бар дөңгелек кесенелердің пайда болуы тамырын анау жергілікті тайпалардан бастау алады. Мысалыға, Қызылтепе, 2 Түгіскен кесенесі және басқалары сияқты шірікрататтық жерлеу құрылыстарының «шлакты» обалармен және ерте сақ халқына тән Түгіскен қорымының кейбір ерте кесенелерімен (6 кесене) байланысы болса керек (Толстов, 1962а: 201). Жерлеу құрылыстарында бір үлгідегі дәстүрлі мәйітті өртеуден мәйіттерді қоюға көшу фактісінің өзі діни ұғымдардағы қандай да бір өзгерістердің әсерінен немесе халықтың жаңа этникалық тобының пайда болуымен орын алуы мүмкін.

Сонымен кесенелерді зерттеу көрсеткендей, олардың едәуір бөлігі қайта салынуудан өткен және бірнеше рет жерлеуге пайдаланылған. Сондай-ақ мәйіттерді торлы ағаш табыттар мен зембілдерге жерлеу рәсімдерін жүргізгендігін көреміз. Зембілде немесе торлы табытта жерлеу Еділ бойында да, Орта Азияда да кем дегенде б.з.д. IV ғ-дан бастап белгілі. Ал, алынған керамикалық, ағаш ыдыс түрлері, шаруашылық және әшекей бұйымдар, еңбек құралдары, қару-жарақ секілді археологиялық материалдармен қатар, антропологиялық және археозоологиялық зерттеу-талдау нәтижесі Шірікратат мәдениеті тұрғындарының жерлеу рәсімдері туралы зерттеулерде жаңа дерек көзі болып табылады.

Жұмыс ҚРБЖҒМ «АР09260367 – Сырдария сағасындағы ерте темір дәуірі елді мекендерінің шаруашылығы мен тұрмысы» жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Андрианов Б.В. (1969). Древние оросительные системы Приаралья. Москва: Наука. 542 с.
- Алексеев В.П., Дебет Г.Ф. (1964). Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва: Наука, 127 с.
- Бужилова А.П. (2002). Болезни в средневековой Руси (антропологический обзор) // Восточные славяне. Антропология и этническая история. 2-е изд. / Отв.ред. Т.И. Алексеева. – Москва: Научный мир, – 342 с.
- Вайнберг Б.И. Левина Л.М. (1993). Чирикрабатская культура. Низовья Сырдарья в древности. Москва: ИЭИА., 130 с.: ил. Вишневская О.А. (1973). Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. // ТХАЭЭ. Москва: Наука, 160с.
- Герасимов М.М. (1955). Восстановление лица по черепу: современный и ископаемый человек. Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. Т. 28. Москва: Изд-во АН СССР, 585 с.
- Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. (1972). Палеоантропология Средней Азии. Москва: Наука, – 372 с.
- Дарменов Р. (2018). Мирозрение саков // Наследие Великой Степи: шедевры ювелирного искусства. Астана: Национальный музей Республики Казахстан, Т1. Из глубин веков: каталог выставки. 252 с.
- Жиров Е.В. (1940). Об искусственной деформации головы // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – Вып. VII. Москва-Ленинград, С. 81-88.
- Итина М.А., Яблонский Л.Т. (1997). Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). Москва: РОССПЭН., 187 с.
- Курманкулов Ж., Торежанова Н.Ж. (2014). Палитра бус. Городище Чирик-Рабат (Новые поступления в археологический фонд ЦГМ РК) // Маргулановские чтения – 2014: матер. междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 110-летию академика А. Х. Маргулана. Алматы; Павлодар., С. 210-217.
- Курманкулов Ж., Утубаев Ж. (2017). Чирикрабатская культура Восточного Приаралья // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана., С. 191-211.
- Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж., Сүйіндікова М., Қасенова Ә. (2020). Шірік 4 кешеніне жүргізілген зерттеулердің кейбір нәтижелері (2017 жылғы қазба негізінде) // Марғұлан оқулары–2020: «Ұлы Дала археологиялық және панаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2020. 2 том. 274–285 бб.
- Литвинский Б.А. (1978). Орудия труда и утварь из могильников западной Ферганы. Москва: «Наука», 215 с.
- Литвинский Б.А. (2001). Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Бактрийское вооружение в древневосточном и греческом контексте. Москва: Восточная литература., Т. 2. 528 с.
- Маргулан А.Х. (1979). Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР., 360 с., илл.
- Рябцева С.С. (1999). Близнецы или двойники. О сходстве и отличии «волынских» и «прикамских» серег. StratumPlus. №5. СПб. Кишинев. Одесса. С. 338-356
- Сүйіндікова М.Қ. (2021). Бәбіш мола оазисі Егістік кесенесінен табылған ағаш ыдыстар // Марғұлан оқулары – 2021: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 30 жылдығына арналған «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары 3 томдық. – Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты., 3-том. 30-34 бб.
- Толстов С.П. (1962). По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Восточная литература, 322 с.
- Трудновская С.А. (1963). Круглое погребальное сооружение на городище Чирик-рабат // МХЭ. Москва: изд-во АН СССР. Вып. 6. С. 201-214.
- Утубаев Ж.Р. (2013). Погребальные сооружения Баландинского оазиса // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Алматы: ИП «Аруна», № 3 (289). С. 28–35.
- Утубаев Ж., Суюндикова М. (2021). Бәбіш мола көзешілер елді мекенінің керамикадағы таңба тәрізді белгілері. Мәдени мұра ғылыми журналы. Нұр-сұлтан. № 1(92). 10-20 бб.
- Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. (2021). Остеологические материалы из мавзолеев Бабишмолинского оазиса // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая №3 (102) Алматы «Қазақ университеті» С. 195-205
- Хазанов А.М. (1971). Очерки военного дела сарматов. Москва: «Наука», 169 с.
- Яблонский Л.Т. (1996). Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). Москва, – 182 с.

References

- Andrianov B.V. (1969). Drevniye orositelnye sistemy Priaralya [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region]. Moskva: Nauka. 542 s.
- Alekseyev V.P., Debets G.F. (1964). Kраниometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Cranio-metry. Methodology of anthropological research]. Moskva.: Nauka, 127 s.
- Buzhilova A.P. (2002). Bolezni v srednevekovoy Rusi (antropologicheskiy obzor) // Vostochnyye slavyane. Antropologiya i etnicheskaya istoriya. 2-ye izd [Diseases in medieval Russia (anthropological review) // Eastern Slavs. Anthropology and ethnic history. 2nd ed.] // Otv.red. T.I. Aleksseva. – Moskva: Nauchnyy mir, – 342 s.
- Vaynberg B.I. Levina L.M. (1993). Chirikrabskaya kultura Nizovyya Syrdari v drevnosti [Chirikrabskaya culture. The lower reaches of the Syrdarya in ancient times]. Moskva: IEIA., 130 s.: il.
- Vishnevskaya O.A. (1973). Kultura saksikh plemen nizovyyev Syrdari v VII–V vv. do n.e. [Culture of the saka tribes of the lower reaches of the Syrdarya in the VII–V centuries b.c.]. // TKHAE. Moskva: Nauka., 160 s.

Gerasimov M.M. (1955). Vosstanovleniye litsa po cherepu: sovremennyy i iskopayemyy chelovek [Facial reconstruction from the skull: modern and fossil man]. Trudy Instituta etnografii im. N.N. Miklukho-Maklaya. Novaya seriya. T. 28. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 585 s.

Ginzburg V.V., Trofimova T.A. (1972). Paleoantropologiya Sredney Azii [Paleoanthropology of Central Asia]. Moskva: Nauka, – 372 s.

Darmenov R. (2018). Mirovozzreniye sakov // Naslediye Velikoy Stepi: shedevry yuvelirnogo iskusstva [The worldview of the Saks // Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art]. Astana: Natsional'nyy muzey Respubliki Kazakhstan, T1. Iz glubin vekov: katalog vystavki. 252 s.

Zhirov E.V. (1940). Ob iskusstvennoj deformatsii golovy [About artificial deformation of the head]. // Kratkie soobshcheniya o dokladah i polevyh issledovaniyah instituta istorii materialnoj kultury.–Vyp. VII. Moskva-Leningrad, S. 81-88.

Itina M.A., Yablonskiy L.T. (1997). Saki Nizhney Syrdar'i (po materialam mogil'nika Yuzhnyy Tagisken) [Saki of the Lower Syr Darya (based on the materials of the Southern Tagisken burial ground)]. Moskva: ROSSPEN., 187 c. 9.

Kurmankulov Zh., Torezhanova N.Zh. (2014). Palitra bus. Gorodishche Chirik-Rabat (Novye postupleniya v arheologicheskij fond CGM RK) [A palette of beads. Chirik-Rabat settlement (New additions to the Archaeological Fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)]. // Margulanovskie chteniya – 2014: mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posvyashch. 110-letiyu akademika A. H. Margulana. Almaty; Pavlodar., S. 210-217.

Kurmankulov ZH., Utubayev ZH. (2017). Chirikrabskaya kultura Vostochnogo Priaralya [Chirikrabat culture of the Eastern Aral Sea region Chirikrabat culture of the Eastern Aral Sea region]. // Kazakhstan v saksuyu epokhu. Kollektivnaya monografiya. Almaty: Institut arheologii im. A.Kh. Margulana., S. 191-211.

Kurmankulov Zh., Utubayev Zh., Suyndikova M., Kasenova A. (2020). Shirik 4 keshenine zhurgizilgen zertteulerdin keybir natizheleri (2017 zhylgy kazba negizinde) [Some research results of the Rot 4 complex (based on 2017 excavations)]. // Margulan okulary–2020: «Uly Dala arkeologiyalyk, zhane panaralyk, zertteuler ayasynda» aty khalyk aralyk gylymi-tazhirbelik konferentsiya materialdary Almaty: A.Kh. Margulan at. Arkheologiya instituty, 2020. 2 tom. 274–285 bb.

Litvinskiy B.A. (1978). Orudiya truda i utvar' iz mogil'nikov zapadnoy Fergany [The temple of Oxus in Bactria (Southern Tajikistan). Bactrian armament in the Ancient Eastern and Greek context]. Moskva: «Nauka», 215 s.

Litvinskiy B.A. (2001). Khram Oksa v Baktrii (Yuzhnyy Tadzhikistan). Baktriyskoye vooruzheniye v drevnevostochnom i grecheskom kontekste [The temple of Oxus in Bactria (Southern Tajikistan). Bactrian armament in the Ancient Eastern and Greek context]. Moskva: Vostochnaya literatura., T. 2. 528 s.

Margulan A.Kh. (1979). Begazy-dandybayevskaya kultura sentralnogo Kazakhstana [Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR., 360 s., ill.

Ryabtseva S.S. (1999). Bliznetsy ili dvoyniki. O skhodstve i otlichii «volynskikh» i «prikamskikh» sereg [Twins or doppelgängers. About the similarity and difference of “Volyn” and “Kama” earrings]. StratumPlus. №5. SPb. Kishinev. Odessa. S. 338-356

Suyundikova M. K. (2021). Derevyannyye sosudy, najdennyye v mavzolee Egistik oazisa Babish mola [Wooden vessels found in the mausoleum of Tegistik oasis Babish mala]. // Margulanskiy chteniya-2021: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Velikaya Step' v kontekste etnokul'turnykh issledovaniy», posvyashchennoy 30-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 30-letiyu Instituta arheologii im. A. H. Margulana v 3-h tomah. Almaty: im. A. H. Margulana – Institut arheologii., Tom 3. S. 30-34.

Tolstov S.P.(1962). Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moskva: Vostochnaya literatura, 322 s.

Trudnovskaya S.A. (1963). Krugloye pogrebal'noye sooruzheniye na gorodishche Chirik-rabat [Round funerary structure on the settlement of Chirik-rabat]. // MKHE. Moskva: izd-vo AN SSSR., Vyp. 6. S. 201-214.

Utubayev ZH.R. (2013). Pogrebalnyye sooruzheniya Balandinskogo oazisa [Funerary structures of the Balandinsky oasis]. // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh i gumanitarnykh nauk. Almaty: IP «Aruna». № 3 (289). S. 28–35.

Utubaev Zh., Suyundikova M. (2021). Znaki na keramike poselenii Babish mola 7 [Signs on ceramics of Babish Mola settlements 7]. Nauchnyy zhurnal kulturnogo naslediya. Nur-sultan. № 1(92). S. 10-20.7. 8. 10. 1112. Khazanov A.M. (1971). Ocherki voyennogo dela sarmatov. Moska: «Nauka»,. 169 s.

Utubayev ZH.R., Shagirbayev M.S. (2021). Osteologicheskiye materialy iz mavzoleyev Babishmolinskogo oazisa [Osteological materials from the mausoleums of Babish Mola oasis]. // Vestnik KazNU im. Al-Farabi.Seriya istoricheskaya №3 (102) Almaty «Kazak, universiteti» S. 195-205

Hazanov A.M. (1971). Ocherki voennogo dela sarmatov [Essays on military affairs of the Sarmatians]. Moska: «Nauka», 169 s.

Yablonskiy L.T. (1996). Saki Yuzhnogo Priaralya (arkheologiya i antropologiya mogilnikov) [Saki of the Southern Aral Sea region (archeology and anthropology of burial grounds)]. Moskva, 182 s.